

K. HORVÁTH ZSOLT

Az eltűnt emlékezet nyomában

Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe¹

Ezerkilencszázkilencvenkettőben a párizsi Gallimard kiadó befejezte a Pierre Nora és munkatársai által 1984-ben elindított *Les lieux de mémoire* (*Az emlékezet helyei*) című három nagy fejezetre tagolt, sok-sok szerzőt magában foglaló mű kiadását.¹ Kilenc évvel az első kötet megjelenése után az utolsó résszel valóságos „emlékművé” vált maga az opus is: hét kötet, hatezer oldalnyi szöveg, több mint százharminc szerző. A kilenc esztendő vállalkozás egyik legnevesebb méltatója szerint „Pierre Nora egyszerre mint *labirintust* és mint *katedrális* határozza meg”² az általa kiötlött elgondolást és fogalmi rendszert, valamint az általa irányított majdnem egy évtizedes munkát, melyet sokan úgy emlegetnek, mint a francia historiográfiát *ismét* megújító törekvést, a hetvenes évek konjunktúrája után beköszöntő „válságból” való lehetséges kiutat. A mű francia recepciója során sokan kiemelték, hogy a *Les lieux de mémoire* sikere elsősorban azzal magyarázható, hogy eredeti módon fogta fel s mutatta be a történeti csemény, illetve kulturális hagyományozódásának menetét, mely koncepció gyökeresen szemben áll az *Annales* „hagyományos” (milyen relatív e fogalom is!), braudeli szemléletével, amely épp geográfiai, gazdasági tényezők sokasága mentén próbálta definiálni a francia identitást.³ „A politika az *Annales* számára a legszűkebb nézőpont volt. A *Les lieux de mémoire* számára ez a legátfogóbb nézőpont. A *Les lieux* egész vállalkozása annak bemutatására irányul, hogy a franciák épp ahhoz kötötték önazonosságuk és folytonosságuk érzését, ami a legkevésbé tűnik folytonosnak, vagyis a politikához.”⁴ A mű hangsúlyozottan

¹ Itt szeretném kifejezni köszönetemet *Bónus Tibornak*, *Gyáni Gábornak* és *Tóth Péternek*, hogy a dolgozat készítése során egy-egy tanulmányra felhívták a figyelmemet.

² *Les lieux de mémoire*. I-III. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984-1992. I. La République: (Symboles, monuments, pédagogie, commémorations, contre-mémoire); II. La Nation, tome 1. (Héritage, historiographie, paysages), tome 2. (Le territoire, l'État, le patrimoine), tome 3. (La gloire, les mots); III. Les France 1. Conflits et partages: (Divisions politiques, minorités religieuses, partages de l'espace-temps), 2. Traditions: (Modèles, enracinements, singularités), 3. De l'archive à l'emblème: (Enregistrement, hauts lieux, identifications). (a továbbiakban: *Les lieux de mémoire*) E tanulmányban, s a fordításban végig megtartom az eredeti francia terminus technicust. (Okairól a fordítás 2. jegyzetében részletesen szólok.) Roger Chartier szerint az egyes terminusok lefordítása szinte együtt jár a kifejezés átalakításával, az adott ország kulturális fogalomrendszerébe való „igazításával”, mely nem feltétlenül tesz jót a történeti gondolkodás fogalmi pontosságának. Vö. Chartier, Roger: Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. In: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*. Paris, Albin Michel, 1998. [1983], 20. (a továbbiakban: *Au bord...*) [Magyarul: Chartier, Roger: A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok. *Történelmi Szemle*, 27. 1984. 404.]

³ Le Goff, Jacques: Franciaország emlékezete. *BUKSZ*, 6. 1994. 4. sz. 456. (a továbbiakban: Le Goff)

⁴ Braudel, Fernand: *L'identité de la France*. I-III. Paris, Flammarion, 1990.

⁵ *Le passé recomposé. Entretien avec Mona Ozouf, propos recueillis par Jean-François Chanet. Magazine Littéraire*, 307. 1993. 25. (a továbbiakban: Ozouf) (E részletet magyarul lásd Krause, Anthony: *Az Annales* befejezetlen kalandja. *BUKSZ*, 6. 1994. 4. sz. 460. A továbbiakban: Krause. A fordítást módosítottam.) Lásd még a folyóirat további recenzióit: «La nouvelle histoire de France. Les lieux de mémoire». *Magazine Littéraire*, 307. 1993. 16-57., Levillain, Philippe: *Les France: la traversée achevée des apparances*. (18-20. o.), Ozouf 22-25., Lequin, Yves: *Une rupture épistémologique*. (25-28. o.), Hartog, François: *Comment écrire l'histoire de France?* (28-32. o.) (a továbbiak-

kollektív alkotás – Pierre Nora „mindössze” tizenegy szöveget adott hozzá –, így egyik legfőbb érdeme, hogy rendkívül egységesnek, koncepciózusnak tetszik. Nora és a munkatársaként vele dolgozó Mona Ozouf, Marcel Gauchet és Krzysztof Pomian erős fogalmi keretek (politikai megosztottságok, historiográfia, megemlékezés stb.) közé szorították a feldolgozások lehetséges tematikáját, így egy koherens opus, vagy ha tetszik – méreteri folytán – emlékmű született.

E dolgozat nem vállalkozhat a *Les lieux de mémoire* kötetecinek alapos bemutatására vagy méltatására, csak a mű kitalálójának, illetve egyik legnagyobb hatást keltő, s alább közlendő *Emlékezet és történelem között* című szövegének vázlatos ismertetésére, nemzetközi fogadtatásának és recepciótörténetének legmarkánsabban megfogalmazódó gondolataira kívánja a figyelmet összpontosítani.⁵

Pierre Nora: egy történész történetisége

Pierre Nora kétségkívül különös történész. Ha végigtekintünk a francia historiográfiát bemutató munkákon,⁶ azt mondhatjuk, hogy egyetlen általunk ismert vagy „kényelmesnek” tartott kategóriába sem sorolható be egyértelműen: sosem foglalkozott gazdaságtörténettel, nem írt mentalitástörténeti munkát, de még a mikrohistoria vonzó lehetőségei sem ragadták el, sőt a ma divó történetelméleti vitákba (például Roger Chartier *kontra* Hayden White)⁷ sem keveredett bele. Szinte párhuzamosan futott be egyetemi és kiadói karriert: 1966 óta a Gallimard kiadónál szerkesztő, 1977-től tanít az *École des hautes études en sciences sociales*-on (EHESS). Mindmáig egyetlen monográfiát adott ki *Les Français d'Algérie* címmel, majd többedmagával sajtó alá rendezte a IV. Köztársaság egyik elnöke, Vincent Auriol naplóját.⁸ Jelen van ugyanakkor minden olyan elméleti-módszertani kötet megjelenésénél,

ban: Hartog 1993.), Une histoire du présent. Entretien avec Marc Augé, propos recueillis Hélène Monsacré. (32-38. o.) (a továbbiakban: Augé 1993.), Ory, Pascal: La commémoration qu'on mérite. (38-40. o.), Leniaud, Jean-Michel: Le droit à la mémoire. (40-47. o.), Dollé, Jean-Paul: Les villes comme lieux de mémoire. (47-48. o.), Frison-Roche, Marie-Anne: Le droit comme tradition. (48-51. o.), Krumeich, Gerd: Le «Grand Nora». (51-54. o.) (a továbbiakban: Krumeich), Gilles Pécout: Le regard de l'historiographie italienne. (54-57. o.), továbbá Krakovitch, Odile: Les archives d'après Les lieux de mémoire, passage obligé de l'Histoire à la Mémoire. La Gazette des Archives, 164. 1994. 5-22., Collini, Stefan: Sources of remembrance. The Times Literary Supplement, 1987. jan. 6., 51-52. (a továbbiakban: Collini), Weightman, John: A certain idea of France. The Times Literary Supplement, 1993. aug. 6., 6. és Judt, Tony: A la recherche du temps perdu. The New York Review of Books, 1998. december 3., 51-58. (a továbbiakban: Judt)

⁵ A honi fogadtatáshoz lásd Le Goff, továbbá Krause 460-464., érinti még Gyáni Gábor: Fin de siècle történetírás. Magyar Tudomány Ú. F., 18. 1998. 6. sz. 693. és Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? BUKSZ, 6. 1994. 4. sz. 465-470. (a továbbiakban: Hofer 1994.) Legújabbban Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000, 1999. március, 12-16.

⁶ Burke, Peter: The French Historical Revolution. The Annals School. Cambridge, Polity Press, 1990.; Dosse, François: L'histoire en miettes. Des „Annales” à la „nouvelle histoire”. Éd. de la Découverte, Paris, 1987. (a továbbiakban: Dosse); Stoianovich, Traian: French Historical Method: The Annals Paradigm. London-Ithaca, Cornell University Press, 1976.

⁷ Chartier, Roger: Quatre questions à Hayden White. Storia della storiografia, 24. 1993. 133-142. [= Figures rhétoriques et représentation historiques. In: Au bord... 108-125.]; White, Hayden: A response to Professor Chartier's Four questions. Storia della storiografia, 27. 1995. 63-70. [= Előszó. In: A történelem terhe. Budapest, Osiris, 1997. 7-23.] Lásd még Lepetit, Bernard: L'historicité d'un modèle historique. Storia della storiografia, 24. 1993. 143-148.

⁸ Nora, Pierre: Les Français d'Algérie. Paris, Juillard, 1961.; Auriol, Vincent: Mon septennat, 1947-1954. Présentation par Pierre Nora et Jacques Ozouf. Paris, Gallimard, 1970. Az első kötet kritikai kiadására lásd Auriol, Vincent: Journal du septennat 1947-1954. I. Établie, introduite et annotée par Pierre Nora. Paris, Armand Colin, 1970.

melyek meghatározták a hetvenes évek francia történetírásának főáramát: ilyen volt a Le Goff-fal szerkesztett *Faire de l'histoire* 1974-ben, majd a *La nouvelle histoire* 1978-ban, melyben „csak” szócikk-íróként szerepelt.⁹ Szerkeszti a *Bibliothèque des histoires*, a *Bibliothèque des sciences humaines*, illetőleg a *Témoins* sorozatokat, megalapította, majd Jacques Revellel a hetvenes évek eleje óta igazgatta a *Collection archives* névre keresztelt folyamot, melyben – a foucault-i monumentum-dokumentum elgondolása alapján¹⁰ – a hagyományos történeti munkáknál nagyobb hangsúlyt fektettek a szövegek, a források megjelenítésére is. E sorozatban látott napvilágot, hogy csak két igen ismert példát említsek, a Michel Foucault és mások által jegyzett *Moi, Pierre Rivière...*, vagy Michel de Certeau *La possession de Loudun* című megkerülhetetlen alapműve.¹¹

1980-tól önálló folyóiratot indított *Le Débat* néven „szélesebb értelmiségi közösség számára”,¹² melynek elsődleges célja az volt, hogy a francia intelligencia, „militáns” politikai szerepvállalás helyett *vitát* folytasson egymással (ezt is jelenti a lap neve), s a lap ennek biztosítson fórumot. (A „militáns” célzást egyébként Michel Foucault magára is vette, így egészen 1983-ig nem publikált Nora lapjában.) „A *Le Débat* a *Les Temps Modernes*-nek [ti. Jean-Paul Sartre lapjának – K. H. Zs.] és filozófiai elkötelezettségének ellenlábasa” – jelentette ki Nora a lap indításakor.¹³ A folyóirat kolofonján csak nevét és a *directeur* feliratot találhatjuk (szerkesztőként Marcel Gauchet dolgozik vele), így joggal vélelmezhetjük, hogy a lap az alapítókiöltő ízlésvilágát, kulturális irányultságát jeleníti meg. Ám igazságtalanok és igaztalanok lennénk, ha a *Le Débat*-t szűklátókörűséggel, egyoldalú érdeklődéssel bélyegeznénk meg, hisz ha végigtekintünk a szerzők névsorán, a filozófustól a történészig, a közgazdásztól a szépíróig vagy a médiakutatóig, láthatjuk, az auktorkor sora igen széles és tekintélyes.¹⁴ Noha mindmáig kapcsolatban áll az *Annales* körül csoportosuló historikusokkal, Nora történészként egészen különös, esetlegesen kategorizálható, a francia történetírás progresszív áramlataihoz nehezen illeszkedő historiográfiát művelt és művel. Első, fentebb említett munkájától eltérően elsősorban a történetírás történetével, a historiográfia lehetőségeivel, szerepével foglalkozott, s innen vezetett útja az eltűnt kollektív emlékezet kutatásáig. A Fernand Braudel tiszteletére kiadott két kötetes *hommage*-ban is a *Kortárs történelemről* értekezett, míg a már említett *Faire de l'histoire*-ban tette közzé az azóta elhíresült *Az esemény visszatérése*

⁹ *Faire de l'histoire*. I. Nouveaux problèmes. II. Nouvelles approches. III. Nouveaux objets. Sous la direction de Jacques Le Goff et Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1974. (a továbbiakban: *Faire de l'histoire*); *La nouvelle histoire*. Sous la direction de Jacques Le Goff et Roger Chartier, Jacques Revel. Paris, Retz – C. E. P. L., 1978. (a továbbiakban: *La nouvelle histoire*)

¹⁰ Foucault, Michel: *L'archéologie du savoir*. Paris, Gallimard, 1969. 14. skk. Lásd még Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. III. *Le temps raconté*. Paris, Éd. du Seuil, 1985. 175., valamint Dulong, Renaud: *Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris, EHESS, 1998. 46. Magyarul Klaniczay Gábor: Foucault és a történetírás. *Magyar Lettre Internationale*, 30. 1998. ősz, 13-16., különösen 15. és Takács Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata. *Századvég, Ú. F.*, 11. 1998. tél, 143-166.

¹¹ Certeau, Michel de: *La possession de Loudun*. Paris, Juillard, 1970. és *Moi, Pierre Rivière ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère ... Un cas de parricide au XIXe siècle présenté par Michel Foucault*. Paris, Juillard, 1973. Certeau könyvének értékeléséhez lásd Philippe Boutry: *De l'histoire des mentalités à l'histoire des croyances. La possession de Loudun (1970)*. *Le Débat*, 49. 1988. 84-96.

¹² Vö. Granasztói György: Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor. *Történelmi Szemle*, 27. 1984. 1-2. sz., 311. 27. jegyzet.

¹³ Pierre Nora. *Le Monde*, 1980. május 2. Idézi Dosse 216.

¹⁴ Ezt elsősorban széles körű kapcsolati hálójának köszönheti. Ilyesmit enged sejtetni pl. Aron, Raymond: *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*. Paris, Juillard, 1983. 455. Stefan Collini egyenesen „sétáló kulturális csomópontnak” nevezi Norát. Collini 52.

című dolgozatát.¹⁵ Mindkettőnek jellemzője volt, hogy szemben az *Annales* tradíciójaként élő blochi, febre-i és braudeli episztémével, s szemben az akkor uralkodó mentalitástörténeti vagy éppen történeti antropológiai kánonnal,¹⁶ már jelentkezik – a később a *Les lieux de mémoire*-ban kiteljesedő – politika- és eseménycentrikus történelmfelfogás. Főként az esemény mibenlétét, szerkezetének átalakulását s egyáltalán az esemény *konstruálásának* fejlődéstörténetét tárgyaló tanulmánya jelezte előre – legalábbis a ma szemzőgéből – egy később kiforró koherens (régí-új) történeti gondolkodás megjelenését, melyet szerintem, legalábbis a *történelemből eseménnyé* alkotás gondolatát illetően, nagyban befolyásolt a francia történetírás két történeti-episztomológiai alapműve: Paul Veyne és Michel de Certeau könyve.¹⁷ Szintén előkészítette ezt a *Nouvelle histoire*-ban közölt *Kollektív emlékezet* szócikk,¹⁸ mely már Frances Yates és – az egyébként szintén az *ős-Annales*-hoz kötődő – Maurice Halbwachs munkássága nyomán tárgyalta a problémakört.¹⁹ Nora a *Les lieux de mémoire* bevezetőjében azt mondja, hogy az EHESS-en 1978 és 1981 között tartott szemináriumain kifejtett gondolatai inspirálták végül az esszé megírására, illetve a mű elindítására, szervezésére.²⁰ Talán nem tévedek nagyot, ha megkockáztatom azt a feltevést, hogy az *Annales* 1973-as tematikus száma,²¹ mely a „nem-írott történelem” [*l’histoire non écrite*] vizsgálatát tűzte ki céljává, s melyben Nora nem vett részt, szintén befolyásolhatta a történeti észlelés ilyetén formában való kiterjesztésében. Főként Maurice Agulhon tanulmánya – aki szerzőként aztán feltűnik a *Les lieux de mémoire*-ban is – lehetett rendkívül inspiratív, mely a köztársaság női allegóriáit, annak (át)értelmezéseit vezeti végig a forradalomtól napjainkig.²² S ha már az *Annales* tematikus számainál tartunk – noha ez már a Nora-tanulmány hatástörténetéhez tartozik –, említsük meg az egyik 1993-as számot, mely a franciaországi holocaust kapcsán vizsgálja mind az eseményt, mind annak átélését, lecsapódását, vagyis emlékeztét.²³ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *Les lieux de mémoire* nem elsősorban emlékművek elemzésével foglalkozik, mivelhogy azok nem elsősorban kollektív emlékezet tárgyiasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag „támogató” *emlékművek*, melyek inkább a politikai legitimitációt szolgálják, mint a közösség kollektív tudatát erősítik. Az emlékmű-vizsgálatok esetében jóval szélesebb körből kellett volna a példákat említeni, például nem mehettünk volna el szó nélkül a német vagy éppen a magyar kutatások mellett sem.²⁴

¹⁵ Nora, Pierre: Pour une histoire contemporaine. In: Mélanges en l’honneur de Fernand Braudel. II. Méthodologie de l’Histoire et des sciences humaines. Toulouse, Édouard Privat, 1973. 419-426. és Nora, Pierre: Le retour de l’événement. In: Faire de l’histoire. I. Nouveaux problèmes. 210-228.

¹⁶ Granasztói György: A történelem történetisége. BUKSZ, 9. 1997. 3. sz. 278-285., különösen 281. skk.

¹⁷ Veyne, Paul: Comment on écrit l’histoire. Paris, Gallimard, 1971. és Certeau, Michel de: L’écriture de l’histoire. Paris, Gallimard, 1975.

¹⁸ Nora, Pierre: Mémoire collective. In: La nouvelle histoire. 398-401.

¹⁹ Yates, Frances: The Art of Memory. London, 1966. és Halbwachs, Maurice: Les cadres sociaux de la mémoire. Paris – La Haye, Mouton, 1976. [1925], Halbwachs, Maurice: Mémoires collectives. Paris, P. U. F., 1950.

²⁰ «Présentation» de Pierre Nora. In: Les lieux de mémoire. I., vii.

²¹ Annales E. S. C., 28. 1973. 1. Ismertette Erdődyné Csorba Csilla. Századok, 112. 1978. 2. sz. 388-390.

²² Agulhon, Maurice: Esquisse pour une archéologie de la République. L’allégorie civique féminine. Annales E. S. C., 28. 1973. 1. sz. 5-34. Agulhon, Maurice: Marianne au Combat. Paris, Plon, 1979.

²³ Annales E. S. C., 48. 1993. 3.

²⁴ E műfajnak már Magyarországon is számos kiváló képviselője van, a teljesség igénye nélkül lásd Póró János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989.; Vörös Boldizsár: Történelmi hősök, új rendszerek. Emlékszobrok Szovjet-Oroszországban és a Magyarországi Tanácsköztársaságban 1917-1919. Mozgó Világ, 24. 1998. 5. sz. 85-105.; Bíró A. Zoltán – Oláh Sándor: Emlékmű – Jelkép – Identitás. (Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről) In: „Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerkesztette Kapitány Ágnes

A „nagy mű” befejezése óta újfent eredeti gondolattal jelentkezett Pierre Nora: közismert történeiszcekkel (Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot, René Rémond) íratta meg „önnön históriájukat”, melyből az *Essais d'ego-histoire* kötet született.²⁵ Ebben „a történelem egy gyakran fennen hangoztatott követeléssel élt, s ez a történeisz szubjektivitása, az *én* jogának bevezetése a történeti beszédmódba”.²⁶ Többek számára (François Hartog, Jacques Revel) már a kötet kategorizálása is problémát okozott: tudniillik, hogy ezen „én-történeimekkel” egy új műfajt kívánt-e létrehoz(at)ni a szerkesztő-ötletgazda, vagy egy új műfaj dokumentumának, azaz forráskiadványának szánta mindzt. Summa summarum: Pierre Nora újfent felkavarta a kedélyeket.²⁷

„Emlékezet és történelem között”: egy szöveg és hatástörténet

Egy szövegnek megszületése, napvilágra kerülése után önálló élete van, mind a szerzői, mind az elbeszélő szándék csak egy lesz az értelmezések lehetséges szempontjai közül, ám sem nem fontosabb, sem nem lényegesebb, mint más olvasói aspektusok. E narratológiai közhely különösen érdekesen vetül fel olyan textusok esetében, melyek a szó szoros értelmében véve „kilépnek” az eredeti szöveggörnyezetükből s önálló életet kezdenek élni. Ez történt az *Emlékezet és történelem között* című, az egész *Les lieux de mémoire*-sorozatot bevezető esszével is, mely bizonyos értelemben ismertebbé vált, mint maga az egész vállalkozás, s ami még fontosabb: többé-kevésbé minden emlékezeetről, emlékezezséről szóló diskurzusnak – lett légyen az szociológiai, filozófiai vagy éppen művészetelméleti – hivatkozott kiindulópontjává.

Ennek elsőleges oka lehetett, hogy a *Representations* nevű folyóirat 1989-ben egy emlékezeettel foglalkozó tematikus számot jelentetett meg, melynek bevezetője Nora írásának angol verziója lett, így a textus a szélesebb befogadói bázissal bíró angolul olvasó közönség számára is könnyen hozzáférhetővé vált.²⁸ Ám valljuk meg, ez önmagában még vajmi csekély ok lenne. Sokkal jelentősebb érvként jelenik meg az a tény, hogy Pierre Nora koncepciója hasonlóképpen gondolja el a múlt és a jelen viszonyát, mint a szélesebb értelemben vett posztmodern gondolkodás (ha e fogalom egyáltalán még jelent valamit!?). E szerint nem egy valaha volt múlt örökösai vagyunk, annak készen kapott kulturális hagyományával, melyet aztán panelként, változatlan formában felhasznál gondolkodásunk, hanem mint a jelen résztvevői, egy folytonos interakció folyamán, birtokunkba vesszük a „múltat”, s azt az adott politikai-kulturális-csztétikai konszenzusnak megfelelően *alakítjuk*. Ez a múlt-nélküli-múlt, ez a szüntelenül változó képzetrendszer – a korszellem jegyében – afféle tudományközi elemként jelenik meg mind a történeti, mind a szociológiai, mind a filozófiai, mind a művészetelméleti gondolkodásban. Nem feledatom, s nem is tudnám e különféle diskurzusok alapos bemutatását nyújtani, ám legyen elég arra utalnom, hogy a filozófia és az csztétika elsősorban Paul de Man és Jacques Derrida révén egészen Hegelig visszanyúlva fogalmazza újra az *Erinnerung* és a *Gedächtnis* közötti összefüggétrendszer,²⁹ a francia szociológiai gondol-

és Kapitány Gábor. Budapest, Osiris – Századvég, 1995. 453-473., valamint Monumentumok az első háborúból. Szerkesztette Kovács Ákos. Budapest, Corvina, 1991.

²⁵ *Essais d'ego-histoire*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1987.

²⁶ Chartier, Roger: Introduction générale. In: *Au bord...* 10.

²⁷ A kötet további méltatásához lásd: «Autour de l'ego-histoire». *Le Débat*, 49. 1988., 122-140., mely az alábbi írásokat foglalja magában: Dosse, François: *Une égoïstore?* (122-124.), Farge, Arlette: *L'histoire inquiète*. (125-126.), Hartog, François: *Un genre nouveau ou un document d'un nouveau genre?* (127-129.), Revel, Jacques: *Groupe avec paysages*. (130-134.), Rousso, Henry: *Sept historien en quête de mémoire*. (134-138.), Vigne, Éric: *Sur l'usage sociale de l'histoire*. (138-140.)

²⁸ Nora, Pierre: *Between Memory and History*. *Les Lieux de Mémoire*. *Representations*, 26. 1989. 7-25., Marc Roudebush fordítása.

²⁹ Man, Paul de: *Sign and Symbol in Hegel's Aesthetics*. *Critical Inquiry*, 8. 1982. nyár. 4. sz. 761-775., illetve Derrida, Jacques: *Mémoires Paul de Man* számára. Budapest, Jászöveg, 1998., különösen 55. skk.

kodásban újra erőre kap a kollektív emlékezet vizsgálata,³⁰ míg a művészetelméletben elsősorban a transzavantgárd térnyerése révén tér vissza az emlékezet működésével való fokozott törődés.³¹

A történeti gondolkodásban, főként az Egyesült Államokban és Izraelben, a holocaust történetelméleti problematikáját érintő diskurzusok vetették fel, noha egészen más szempontból és okból, a történelem és az emlékezet közötti határ kijelölésének szükségességét, az emlékezés és a felejtés viszonyrendszerének egészséges kialakítását. Ennek kapcsán a francia historikus szövege gyakran hivatkozott művé lett. „A túl sok felejtés, a túl sok emlékezés veszélye és izgatottsága mélyen és széles körben jelen van a kultúrában, melyet már megtapasztalhattunk, s melyet Pierre Nora a »történelem felgyorsulásának« nevezett.”³² Voltaképpen e felgyorsult izgatottság jeleként értelmezhetjük azt a tendenciát, ahogyan megindulnak a történelmi tanúk emlékgyűjtései, divattá válik az *oral history*, a videodokumentáció, mellyel gyakran egész projektek, kutatócsoportok foglalkoznak. Az így gyűjtött tanúságtételek történeti feldolgozása, megjelenítése azonban ismét újabb és újabb elméleti-módszertani dilemmákat vetett fel, ennek bemutatása azonban nem lehet e rövid írás feladata.³³ Persze a francia és a zsidó memória kutatásának van legalább egy közös eleme, mely mellett nem mehettünk el szó nélkül. Ez az összekötő kapocs e század két világháborúja, pontosabban annak egy-egy emblemikus mozzanata, mely minden emlékről, emlékezetéről szóló diskurzus *sine qua non*-jává vált: az első világháború mészárlásának a szimbolikus megjelenítés szintjén Verdun feleltethetjük meg, melyet a francia kollektív memória számára a douaumont-i emlékmű, illetve a Fegyverszünet Napja jelenít meg,³⁴ míg a második világháború kegyetlenségeit a zsidó emlékezet számára Auschwitz gázkamrái jelentik, melyre egyfelől a Yad Vasem emlékmű-komplexum, másfelől a Yom Hasoa ünnepség emlékeztet. A gyöttrő emlékezet két paradigmája, melynek középpontjában itt is, ott is egy-egy véres korszak sok milliónyi halottjának kultusza áll.³⁵

Önként adódik a kérdés, vajon kiterjeszthető-e a memória ilyen kontextusban való „fagvatása” más népekre, más társadalmakra, más „nemzeti” tudatokra is, vagy a francia, illetve a zsidó memória olyannyira specifikus probléma, melyre e módszer megfelelő, ám adaptációja számos olyan lokális, a teoretikus szinten előre nem látható aggályt vet majd fel, melynek feloldása szükségszerűen viszi „félre” a vizsgálatokat.

„Német *lieu de mémoire*-ok? Ez biztos bukás lenne. Még nemzeti ünnepünkre sem emlékezünk, melyek egyébiránt nem is léteztek soha” – jegyzi meg Gerd Krumeich az esetleges német adaptáció kapcsán.³⁶ Vagy megalkotható-e a norai szellem jegyében például térségünkben – Hofer Tamással szólva – a nemzet új modellje? Maga a nemzet-fogalom ilyen formában való továbbgondolása, egyelőre úgy tűnik, Közép- és Kelet-Európában sajnos még mindig „harci kérdés”, vagy legalábbis – s épp Magyarországon – a rossz beidegződéseket asszociálja: erről tanúskodik például a Néprajzi Múzeum *Magyarok „Kelet” és „Nyugat”*

³⁰ Részletesebb ismertetéséhez lásd László Richárd: Kollektív emlékezet és szociológiai megközelítései. Protestáns Szemle, 59. 1997. 1. sz. 66-70.

³¹ Keserű Katalin: Az archívum mint műalkotás. Az emlékezés helyei: archívumok, könyvtárak, múzeumok. Új Művészet, 9. 1998. 3. sz. 24-30. Keserű Katalin: Emlékezés a kortárs művészetekben. Budapest, Noran, 1998.

³² Roth, Michael S.: Remembering Forgetting: Maladies de la Mémoire in Nineteenth-Century France. Representations, 26. 1989. 49.

³³ Kirtúnó összefoglalást nyújt Braun Róbert: Holocaust, elbeszélés, történelem. Budapest, Osiris-Gond, 1995. (a továbbiakban: Braun)

³⁴ Prost, Antoine: Verdun. In: Les lieux de mémoire. II/1. 111-141.

³⁵ Mayer, Arno J.: Emlékezet és történelem. A Judeocídium emlékezetének és elfeledésének nyomorúsága. Café Babel, 5-6. 1992. 23-32., valamint Friedländer, Saul: A Shoah az emlékezet és a történelem között. Múlt és Jövő, 2. 1991. 3. sz. 5-12.

³⁶ Krumeich 54.

közt: *Nemzeti jelképek és legendák* című kiállításának sajtófogadtatása is.³⁷ „Ezeken a tájakon a nemzeti kultúra kérdése, úgy tűnik, azóta is szorosan kapcsolódik a nemzeti önállóság, a nemzeti létet fenyegető veszéllyel szembeni védekezés, a szebb nemzeti jövő kérdéseihez” – ahogyan ezt Hofér, amolyan önbeteljesítő jóslat gyanánt, egy korábbi írásában már megfogalmazta.³⁸ Egyébiránt a vállalkozás kivitelezhetőségével kapcsolatban hamarosan újabb választ kaphatunk, hiszen az Osztrák Tudományos Akadémia épp jelenleg tervezi-szervezi az *Orte des Gedächtnisses* című, szintén többkötetesre tervezett mű megindítását. E kérdéskörre azonban, mely korántsem olyan egyszerű, mint az első látásra tűnnék, írásom végén, ha csak utalásszerűen is, de még visszatérek.

Kanyarodjunk azonban vissza a textushoz. Pierre Nora esszéjének újdonsága, hogy alapvető különbséget tesz a megélt esemény lecsapódása (emlékezet) és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenység között (történelem).³⁹ Amíg az emlékezetet, s elsősorban annak kollektív formáját⁴⁰ egy mindig meg-megújuló képzetrendszerként gondolja el, melynek létjogosultságát az azt létrehozó, illetve emlékezetét fenntartó közösség akaratának autoritása adja, addig Nora számára a kortárs, probléma(orientált) történetírás [*l'histoire-problème*] a hagyomány iránt – egyébként hivatásból – tiszteletlen diskurzust jelent mindössze. Am e „képromboló” történelem nem végezhetne volna be munkáját akkor, ha a mindenkori társadalmi kohézió, a kollektív, közösségi emlékezet nem tűnt volna el végérvényesen és visszavonhatatlanul. A szerző szerint épp a *par excellence* közösségi emlékezet vége adja meg a *lieu de mémoire*-ok aktualitását: mivel már nincs többé közege az emlékezetnek, úgy meg kell teremteni azt, mégpedig annak tárgyiasult és absztrakt formáit, azaz *helyeit* kutatva. A *lieu de mémoire*-ok, az emlékezet helyei tehát (ön)azonosítási pontok. Az általa létrehozott emlékezetet azonban nem szabad összekeverni a spontán, kollektív emlékezet megnyilvánulásaiival, ezért nevezi esszéjében Nora e így kialakult, kialakított memóriát „történelem által megragadott emlékezetnek”, sőt bizonyos értelemben ez, véleményem szerint, megfordítható: az emlékezet segítségével konstruált történelemtől beszélhetünk. Az így létrehozott új típusú história valóban gyökeresen új, hisz a forrásként használt emlékezet nem tiszteli – a történettudomány berkein belül különben respektált – linearitás elvét, épp ellenkezőleg, az emlékezet teljességgel közönyös iránta, vagy ahogyan Mona Ozouf megfogalmazta, „nem jellemzi a kalendárium vallásos tisztelete”.⁴¹ Ez a típusú történelem tehát nem egykorú források alapján tájékozódik, hanem a múlt *reprezentációját*, az utó- vagy éppen a jelenkornak a múlt-ról kialakított képzetrendszerét teszi vizsgálat tárgyává; nem örökös a múlt „valóságának”, hanem használója annak, a jelen szemszögéből *birtokba veszi azt*.

Pierre Nora bevezető esszéjének, s következőesképp Franciaország-történetének közepontjában a *lieu de mémoire* áll: ez az új típusú történelem kulcsfogalma, a fentebb taglalt „birtokbavétel” záloga, ennek tartalmi tisztázása tehát elengedhetetlennek látszik.⁴² Franciaországban, Nora e – nem csak történeti szempontból érdekes – nyelvi leleménye 1984-es megjelenése óta szintén önálló életre kelt, s a *Grand Robert de la langue française* 1993-as kiadásában való szerepeltetése, azaz kanonizálása csak fokozta a hatást. „E kognitív eszköz, melynek az emlékezet-megőrzés mindig jelenlévő jelenségét kellene behatárolnia és megérté-

³⁷ Lásd Hofér 1994. 468.

³⁸ Hofér Tamás: Bevezetés. Nemzeti kultúra és néprajzi kutatás. In: Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Szerkesztette Hofér T. és Niedermüller P. Budapest, MTA NKCS, 1988. 8.

³⁹ Nota bene: ez nem egyedül Pierre Nora történelem-szemléletére jellemző, hanem az *Annales* harmadik nemzedékének egészére. Vö. Certeau, Michel de: L'opération historique. In: Faire de l'histoire. I., különösen 34. o., 2. jegyzet.

⁴⁰ Cavalli, Alessandro: Patterns of Collective Memory. Budapest, Collegium Budapest, 1995.

⁴¹ Ozouf 23.

⁴² A *lieu de mémoire* fogalom honi használatához Apor Péter: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. Századok, 132. 1998. 3. szám, 631. és K. Horváth Zsolt: Naplók és memoárok mint „lehetséges történelem”. Az 1848-49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. (Kézirat.) 5-8.

sét jobban szolgálnia, önmaga is egy szerkezet újabb elemévé, a nemzeti örökség védelmezőjévé vált” – fogalmazott François Hartog,⁴³ míg Pierre Nora az egész *Les lieux*-t záró esszéjében úgy vélte, hogy maga a vállalkozás is átalakult az emlékezetben, egy alapvetően ellen-emlékezetben alapuló történelemből maga is helyévé: *lieu*-vé vált.⁴⁴

„Hiába próbáljuk meg felidézni [ti. múltunkat – K. H. Zs.], értelmünk minden erőfeszítése hasztalan. Kívül csik az értelem területén és hatalmán, valami kézzelfogható tárgyba van rejtve (ennek a kézzelfogható tárgynak a bennünk keltett benyomásába), aniról még csak sejtelmünk sincs. Pusztán a véletlenül múlik, hogy ezt a tárgyat halálunk előtt megtaláljuk-e vagy sem” – amint Marcel Proust poétikusan előrevetítette a fogalom esszenciáját.⁴⁵ Az egész vállalkozás foglalataként megkonstruált *lieu de mémoire* fogalom tehát egy már meg nem élhető emlékezet, intézményesített vagy félhivatalos helyét jelenti, melyet kiötlője egy hármás kritériumrendszerbe utalt; e szerint az anyagi, a szimbolikus és a funkcionális elemek egyidejűleg, jóllehet különböző mértékben kell jelen lennie, s a közöttük létrejövő interaktív viszony határozza meg azt. Mit is jelenthet ez a gyakorlatban? – teheti fel a kérdést, teljes joggal, a sorok olvasója. Azért is voltam kénytelen Nora kulcsfogalmánál kissé elidőzni, mert sajnos maga a szöveg sem nyújt szilárdabb támpontokat a további tisztázáshoz, s ez sok-sok kérdést vetett fel az európai és legújabbban az amerikai történészek körében is. 1996-tól ugyanis a Columbia University Press Arthur Goldhammer tolmácsolásában megkezdte a Nora-mű válogatott, amerikai kiadását három kötetben: *Conflicts and Divisions*, *Traditions* és *Symbols* címekkel.⁴⁶ Az eredeti francia kiadás első megjelenése óta több mint 12 év telt el, közben a *Les lieux* az európai történettudományos gondolkodás középpontjába került, számos kérdés, probléma merült fel vele kapcsolatban, mind az emlékezet historiográfiába való behatolásával, mind a fogalmi készlet (*lieu de mémoire*) koherenciájával, adaptációjával összefüggésben. Nem lehet a jelen írás feladata a viták részletes bemutatása, ám néhány markáns kritikát kicmelve megjegyezhetjük, hogy egyes kritikusok egészen odáig mentek, hogy feltették azt a nem kevésbé gunyoros kérdést, hogy a Nora-féle „labirintusban” voltaképpen mi nem *lieu de mémoire*.⁴⁷ Mások szerint az emlékezet és történelem ilyen éles, szigorú szétválasztása is problémákat vet fel, mert a francia történész idealizálja az emlékezet jelentőségét: számára az nem „diskurzív folyamatként, hanem az egyénben őrzött múltlenyomatoként jelenik meg: ez a múltban való személyes jelenléttel és mintegy a múlttal való testi érintkezéssel – tapasztalással – biztosítja a múlt képének valóságosságát, míg az emlékezet közösségisége biztosítja a reprezentációhoz szükséges autoritást.”⁴⁸ Más kutatások azonban arra mutattak rá, hogy az emlékezés kognitív és társadalmi összetevői miatt mind a kollektív, mind a személyes emlékezetben végbemennek azok a diszkurzív folyamatok, melyek révén megengeni látszik az az elképzelés, hogy az a múlt közvetlen, érintetlen lenyomata lenne. Ilyeténképpen a memória is éppannyira „ártatlan” megjelenítési eszköz, mint a Nora által kritizált történetírás.

Ám – hogy most már megmutassuk a dolog napfényesebb oldalát is – nemcsak hivatkozott vagy kritikusan szemlélt elgondolásként vagy a történeti kutatások módszertani eszköztárának kibővítéseként értékelhetjük a *lieu de mémoire* fogalmat, hanem Marc Augé antro-

⁴³ Hartog 1993. 32.

⁴⁴ Nora, Pierre: L'ère de commémoration. In: *Les lieux de mémoire*. III. Les France. 3. De l'archive à l'emblème. 977.

⁴⁵ Proust, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában*. Swann. Fordította Gyergyai Albert. Bukarest, Kriterion, 1974. 45.

⁴⁶ *Realms of Memory: The Construction of the French Past*. I-III. Edited by Pierre Nora. English-language Edition by Lawrence D. Kritzman. New York, Columbia University Press, 1996-1998.

⁴⁷ „Az út végén az idegen olvasó elveszti a fonalat. Mi nem lieu de mémoire?” Boer, Pim den: *Lieux de mémoire et l'identité de l'Europe*. In: *Lieux de mémoire et identités nationales*. Pim den Boer and Willem Frijhoff (eds.) Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993. 17. Idézi Judt 54. 10. jgyt.

⁴⁸ Braun 62. és Judt 52.

pológiai vizsgálataiban viszonyítási ponttá is vált. Augé, szemben Nora „kitüntetett helyivel”, épp a leghétköznapiabb, legszürkébb szociális tereket vizsgálja, melyek a norai elgondolás mentén éppen nem-helyekként [*non-lieux*] tételeződnek.⁴⁹ A *lieu de mémoire* tehát egyszermind termékeny ellenpólussá is vált.

A megemlékezés kora avagy a gall kakas utolsó kukorékolása?

Írásom befejező részében arra keresem majd a választ, hogy túl a fentebb már vázolt elméleti kereteken, mi okozhatta a mű sikerét, hogyan és milyen okokból vált az emlékezzettel való fokozott törődés korszellemmé előbb Franciaországban, majd fokozatosan Európa más országaiban, sőt Amerikában is.

A patinás *New York Review of Books* kritikusa szerint Franciaországban a múlt felé fordulás, az emlékezés az elvesztett nagyhatalmi státusz, az összezsugorodott nemzetközi jelentőség egyik leghíresebb jele. Társult emellé az is, hogy az Egyesült Államok gazdasági hegemóniája és Nagy-Britannia csatlakozása az Európai Közösséghez előrevetítette az angol nyelv teljes egyeduralmát, főképp a francia nyelv, s vele együtt a francia kultúra rovására: ez végképp megpecsételte – az amúgy nem szerény (!) – francia (nemzeti) öntudatot. Midőn Franciaország fel kívánta tárni vidéki gyökereit, tapasztalnia kellett, hogy az 1950-60-as évek mezőgazdasági modernizációja felszámolta a hagyományos paraszti életformát, vele együtt a legelőbb emlékezet-közösséget, s az azt követő generációk nagyvárosi migrációja szinte elnéptelentette a vidéket.⁵⁰ Így, gyökerek híján, a „dicső múlt” felé való fordulás egyik zászlóvivője a francia kultúrán belül mindig is vezető szerepet betöltő történetírás lett. Am e jelenség egyben azt is jelenti, hogy ez – mint azt Marc Augé kiemelte – „a gall kakas utolsó kukorékolása, még akkor is, ha egyúttal vizsgálat tárgyává is teszik azt”.⁵¹ E fentebb vázolt skéma persze sok ponton árnyalható volna még, ám szempontunkból jól visszaadja azt, amiért Pierre Nora záró esszéjében a *megemlékezés korának* nevezi korszakunkat.

Ilyen okokra vezethető vissza a jelenség Franciaországban, ám mi a helyzet a tengerentúlon? Tony Judt alapos recenziója szerint az Egyesült Államokban e kérdéskör kapcsán nem a megemlékezés koráról, hanem inkább *memory wars*-ról beszélhetünk, melynek során minden emlékezzettel kapcsolatos *autoritás* megkérdőjeleződik, s olyan problémák jelennek meg, mint „kinck áll jogában egy kiállítást megtervezni, jelentést társítani egy csatához”.⁵² A nemzeti, regionális, nyelvi, vallási, faji, etnikai, szexuális identitások körüli kulturális konfliktusok ilyen kérdések megjelenésekor azonban már felelőtlen taktikai húzások áldozataivá válhatnak. Az az emlékezet-diskurzus, melynek épp a közösségi vagy a nemzeti identitásokra való emlékezés egy alternatív lehetőségét kellene megteremtenie, így végső soron könnyen a polgári együttélés megosztásához vezethet. A fentebb említett autoritás-problematika kísértetiesen emlékeztet a posztmodern történetírás apostolainak azon törekvéseire, hogy kiszabadítsák az elbeszélést a történetész mint szerző „zsarnoksága” alól,⁵³ lehetőséget teremtve ezzel az alternatív olvasatok sokaságának, alkalmasint a felelőtlen értelmezéseknek is. Ezen elgondolás radikálisai azonban az a baj, hogy azt hiszik, a múlt pusztán egy retorikai alakzatok sorozata által létrehozott *nyelvi illúzió*, vagyis a fikció visszfény,⁵⁴ és megfeledkeznek arról,

⁴⁹ Augé, Marc: *Non-licux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris, Éd. du Seuil, 1992.

⁵⁰ Judt 52.

⁵¹ Augé 1993. 36.

⁵² Judt 51.

⁵³ Vö. Deák Ágnes: A történelem mint veszélyeztetett faj? Víták a posztmodern történetírásról. *Actas*, 1994. 3. szám, 155-161. és Magyarics Tamás: Klié és/vagy Kalliopé? *Actas*, 1996. 1. szám, 87-97., különösen 92.

⁵⁴ Az irodalmi és a történeti kontextusban használt fikció-fogalom szétválasztásához lásd Culler, Jonathan: *Problems in the theory of fiction*. In: *Framing the Sign: Criticism and its Institutions*. Oxford,

hogy a múltról, kivált a közelmúltól kialakított kép a mindenkori társadalmi diskurzusban identitásképző (vagy éppen identitásromboló) erő, s akkor is szükség van ilyen „irányított” (történeti) állásfoglalásokra, ha azok *szükségszerűen* az adott kultúra, illetve társadalom politikai-morális konszenzusának keretei közé vannak szorítva.⁵⁵ Hiszen – s ezt még a diskurzusügyben igen szigorú Michel Foucault is elismeri – minden társadalomnak szüksége van korlátokra, azzal a megszorítással, hogy „a korlátozott embereknek rendelkezniük kell a korlátok megváltoztatásának *lehetőségével*”.⁵⁶ (Kicm. – K. H. Zs.)

Korai lenne azonban az Amerikába *Realms of Memory*-ként exportált „Grand Nora” recepcióját előrevetíteni, hisz a befejező, harmadik kötet csak 1998 nyarán került forgalomba. A francia történész mindenesetre kiengedte az emlékezet szellemét a palackból, s egyelőre még nem tudható, ki mire fogja felhasználni azt. Bár 1992-ben lezárult a mű, ám igazi életét csak most kezdi élni, s az elkövetkezendő évek vizsgálatai fognak majd választ adni azokra a kérdésekre, hogy mennyit ér e mű a historiográfia, mennyit a regionális vizsgálatok számára, s mit jelent a kultúra szélesebb látószögéből nézve. Az emlékmű elkészült, a „leleplezés” – a szó szoros és átvitt értelmében (részben) – megtörtént, ám az értékelő hatástörténet lapjai jórészt még üresen állnak, vagy ahogyan egy recensens írta: *la lutte continue*.⁵⁷

Basil Blackwell, 1988. 201-216. A problematika szellemes megvilágítását nyújtja Rév István: Retrospektív. Magyar Narancs, 1996. november 7. 36.

⁵⁵ Ennek szükségszerűségét emelte ki Braun is a *Historikerstreit* apóriája kapcsán. Braun 242. skk. és Deák István: A felfoghatatlan Holocaust. BUKSZ, 2. 1990. 2. szám, 205-215., kül. 211. sk. A napjainkban „Walsner-vita”-ként újra fellángolt (ma már inkább generációs színben jelentkező) nézetkülönbségek ismertetéséhez lásd Tamás Pál: Németország szembenéz a múltjával. Magyar Hírlap, 1999. február 2. 7.

⁵⁶ Foucault, Michel: Szexuális választás, nemi aktus. In: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk. Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor Kft., 1998. 139.

⁵⁷ Collini 52.